

Tusculum

**SALONITANSKA MUZA
DUJE RENDIĆA-MIOČEVIĆA**

2017
SOLIN-10/2

Tusculum
10/2

Solin, 2017.

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Špiro Žižić

Urednik

Marko Matijević

Nakladnički savjet

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Josip Dukić
Miroslav Katić
Šime Marović
Dražan Maršić
Ivica Žižić

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Tisak

Suton Graf Zagreb

Za tiskaru

Tihomir Kujundžić

Naklada

500 primjeraka

Časopis je uvršten u podatkovne baze: ESCI (Emerging Sources Citation Index), DOAJ (Directory of Open Access Journals), AWOL (The Ancient World Online), Hrčak (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske).

Izdavanje časopisa novčano podupiru Grad Solin i Ministarstvo znanosti i obrazovanja.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

10/2

Solin, 2017.

ZBORNIK RADOVA SA ZNANSTVENOGA KOLOKVIJA

SALONITANSKA MUZA DUJE RENDIĆA-MIOČEVIĆA

Dignum laude virum Musa vetat mori /

Muza ne dopušta da umre muž vrijedan hvale

(Hor., Carm. IV, 8, 28)

Pripremni odbor

Jasna Jeličić-Radonić, Mirjana Matijević Sokol, Marina Šegvić,
Špiro Žižić, Dino Demicheli, Ivan Matijević

Solin, 29. lipnja 2016.

Sadržaj

9		Predgovor
11-18	Marina Šegvić	Duje Rendić-Miočević (Split, 29. 6. 1916. – Zagreb, 30. 4. 1993.)
19-21	Ivan Mirnik	Opus Duje Rendića-Miočevića na suvremenim znanstvenim međumrežnim stranicama
23-36	Nenad Cambi	Nova svjedočanstva solarnih i mističkih kultova u Dalmaciji
37-55	Ante Rendić-Miočević	Arheološka istraživanja na spoju gradskih bedema sjeverno od <i>Porta Caesarea</i> u Solinu (1970. – 1973.)
57-66	Jasna Jeličić-Radonić	<i>Gloria virtutem tamquam umbra sequitur</i>
67-75	Joško Belamarić	Rendić-Miočevićeva teza o sadržaju uništenoga središnjeg motiva friza Dioklecijanova mauzoleja
77-92	Mirjana Matijević Sokol	Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene
93-97	Tonko Maroević	Uklesani stihovi, usklađeni prepjevi Prevoditeljsko-priredivački prinos Duje Rendića-Miočevića
99-120	Bruna Kuntić-Makvić	<i>Διάλεκτος, γράμματα, signum</i> Službena komunikacija ilirskih vladara prema izvještajima starih pisaca
121-127	Jelena Marohnić	Isejski natpis s najviše negrčkih imena (Brunšmid br. 12)
129-141	Branka Migotti	Nadgrobnni spomenik obitelji Aurelija Januarija iz Dobrinaca kod Rume (<i>Caput Bassianense</i>)
143-173	Ivan Radman-Livaja	Pregled ilirske onomastike na sisačkim teserama
175-197	Dino Demicheli	Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu
199-210	Ivan Matijević	O vojnoj karijeri centuriona Lucija Varija [---] po natpisu ILlug 2098 iz Salone
211-219	Josip Dukić	<i>Salona Christiana</i> – Pisana ostavština don Frane Bulića biblioteci Centralnoga bogoslovnog sjemeništa u Splitu
221-232	Vladimir Sokol	Aleja istraživača Salone – Dolina hrvatskih kraljeva Važnost Dalmacija/e za hrvatsku povijest kroz rezultate njihova bavljenja

PREDGOVOR

Prošle godine 29. lipnja obilježili smo 100 godina od rođenja arheologa Duje Rendića-Miočevića, znamenitoga istraživača Salone. Kao studenti arheologije proveli smo s profesorom Rendićem početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća (1972., 1973., 1974.) nekoliko istraživačkih kampanja u Saloni na spoju bedema stare jezgre Salone i njezina istočnog dijela sjeverno od poznatih *Porta Caesarea*. Tada smo u potpunosti doživjeli posebnu vezu Duje Rendića-Miočevića sa Salonom i Solinom. Upravo zato smo mi, njegovi studenti, kolege i prijatelji, inicirali još jednom prisjećanje na našega Profesora jednodnevnim skupom na mjestu kojemu je posvetio velik dio svoga znanstvenog opusa. Dragi Profesor, *natus et nutritus* u Splitu, ali stalno vezan uz Salonu - Solin, danas počiva u sjeni čempresa Lovrinca i kao čuvar bdije nad Salonom i svojim Splitom, pa i kroz nas, svoje učenike. Ovaj skup naš je darak zahvalnosti Duji Rendiću-Miočeviću.

Skup smo realizirali uz svesrdnu podršku Grada Solina i Doma Zvonimir kojima zahvaljujemo, jer teško bismo bez njihove materijalne i moralne pomoći mogli obilježiti ovu važnu godišnjicu koja može biti onaj kamen temeljac za novi pristup spomenicima Salone i Solina u budućnosti.

Znanstveni kolokvij, posvećen našem dragom Profesoru, potpuno je ostvaren objavom izlaganja svih sudionika u posebnom broju Časopisa za solinske teme *Tusculum 10/2*, što je izraz poštovanja salonitanskoga djela Duje Rendića-Miočevića. A to najbolje ilustrira Horacijev stih *Dignum laude virum Musa vetat mori / Muza ne dopušta da umre muž vrijedan hvale* (*Hor., Carm. IV, 8, 28*).

Jasna Jeličić-Radonić i Mirjana Matijević Sokol

Duje Rendić-Miočević

Ante Rendić-Miočević

Arheološka istraživanja na spoju gradskih bedema sjeverno od *Porta Caesarea* u Solinu (1970. – 1973.) *

Ante Rendić-Miočević
HR, 10000 Zagreb
Ul. grada Vukovara 35

U prilogu su izneseni rezultati trogodišnjih arheoloških iskopavanja (1970., 1971., 1973.) na spoju gradskih bedema, preciznije s unutrašnje strane najstarijega dijela urbane jezgre Salone, nedaleko od monumentalnih gradskih vrata, tzv. *Porta Caesarea*. Istraživanja su iznjedrila zanimljive podatke o strukturi bedema u različitim fazama izgradnje fortifikacijskoga sustava, a osobito je u takvom kontekstu važna četvrtasta isturena ugaona kula s otvorom na južnom pročelju, kao i nalazi koji svjedoče o njezinoj obrambenoj svrsi. Otkriven je, također, i dio vodovodnoga kanala obzidanog kamenim pločama, koji se bedemom spuštao sa sjevera te je voda stizala do poligonalnih kula uz gradska vrata pa su one ujedno služile i kao spremnici za vodu (*castella aquae*). Na dijelu vodovodnoga kanala uz kulu otkrivena je kamena ploča s tri perforacije: kroz njih se olovnom cijevima voda distribuirala u različitim smjerovima, ali je ostala sačuvana samo jedna cijev, koja je prolazila kroz središnji otvor i očito je vodom trebala opskrbljivati sjeveroistočni ugao staroga dijela grada. Naposljetku, istraženi su i gospodarski i termalni sadržaji zatečeni na tom prostoru: zajedno s bedemima, navedeni su sadržaji naknadno dograđivani, uz česta pregrađivanja pa situacija u tom dijelu najstarijega dijela Salone posvjedočuje burnu prošlost, sa stanim mijenama, što je u najvećoj mjeri obilježilo život stanovnika toga dijela grada.

Ključne riječi: arheološka istraživanja, fortifikacije, bedem, Salone, kula, vodovodni kanal, *Porta Caesarea*, olovna cijev, gospodarski sadržaji

UDK: 904(497.5 Solin):725.96

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 29. lipnja 2017.

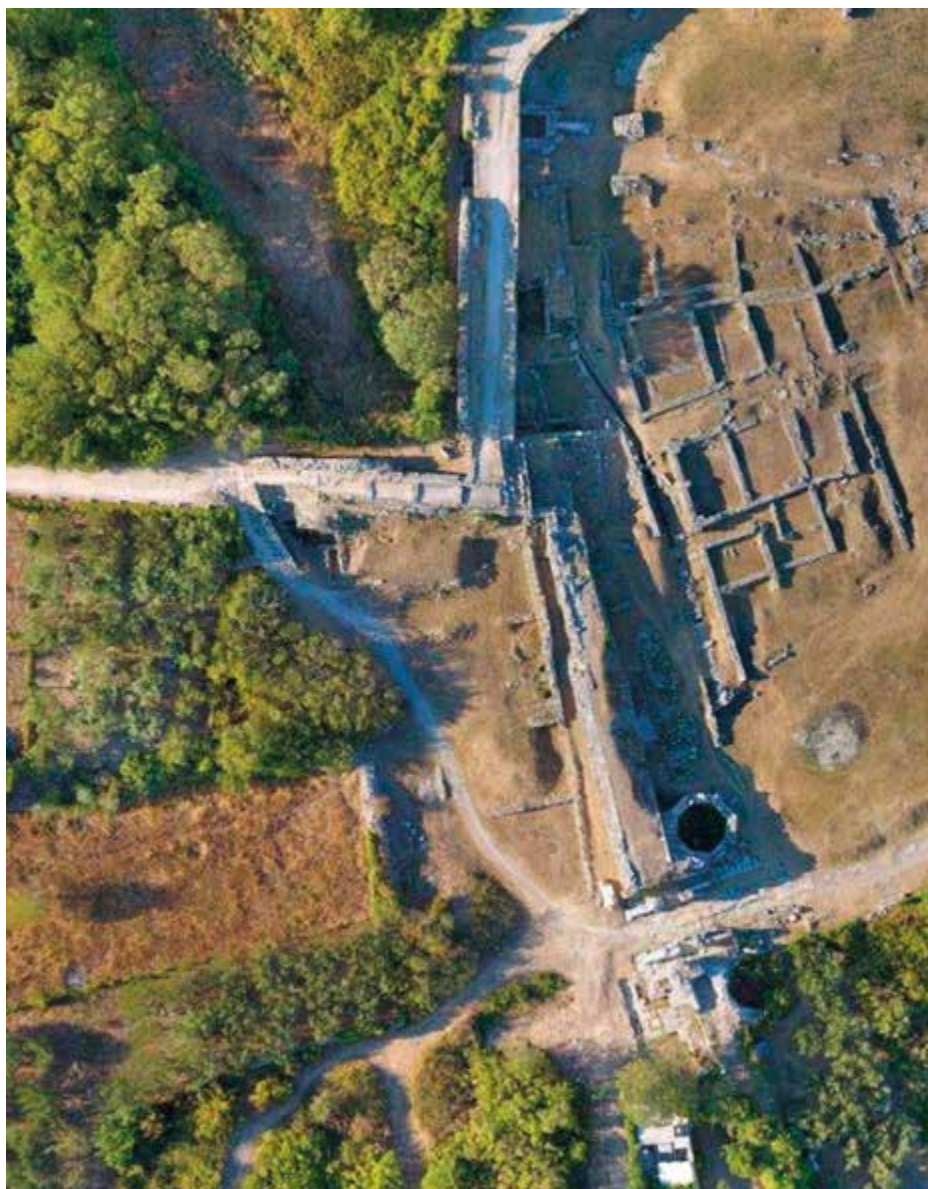
U radovima posvećenim Soloni i njezinim urbanim početcima Duje Rendić-Miočević u nekoliko je navrata naglašavao specifičnosti i razlike u građevnoj strukturi sačuvanih dijelova gradskih fortifikacija, smatrajući ih odrazom različitih građevnih faza te sukladno tomu i odgovarajućih kronoloških etapa u razvitku i sveukupnom životu grada. U tomu, doduše, nije bio usamljen, budući da su na sličan način prije i poslije njega razmišljali još neki istraživači Salone. U strukturi pojedinih dijelova

fortifikacijskoga sustava razlike su jasno uočljive pa je nekima to bio povod za pretpostavku o postojanju barem dviju faza njihove izgradnje.¹ Više je razloga zbog kojih je Duje Rendić-Miočević smatrao da bi najranije tragove urbaniziranoga salonitanskog prostora trebalo tražiti na području najranije pretpostavljene urbane jezgre, odnosno u dijelu Salone koji je Dyggve nazivao »starim gradom« (*urbs vetus, urbs antiqua*), a D. Rendić-Miočević još i »prvobitnim gradom« (također i *Salona quadrata*).² Po njegovu

* Zahvaljujem upravi Arheološkoga muzeja u Splitu na dozvoli korištenja dnevnika istraživanja za 1970. i 1972., a osobito i ravnatelju Muzeja Damiru Kliškiću i kolegi Arsenu Duplančiću. Koristim također prigodu zahvaliti geodetu Miljenku Žabčiću na ustupljenoj fotografiji snimljenoj iz zračne perspektive širega areala istraženoga lokaliteta, a ujedno zahvaljujem i voditeljima i ostalim sudionicima Istraživačkog projekta Hrvatske zaklade za znanost IP-11-2013-9852 (Antički vodni sustavi grada Salone i Dioklecijanove palače i njihov utjecaj na održivost urbane sredine) Fakulteta građevinarstva, arhitekture i geodezije Sveučilišta u Splitu (voditelj prof. dr. sc. Jure Margeta).

1 J. Jeličić-Radonić 2009, str. 14.

2 Po njegovu mišljenju to su područje nastavali Jadastini, a potom se u tom kraju spominju Delmati (usp. D. Rendić-Miočević 1983, str. 529 i d.).

Slika 1

Pogled iz zraka na šire područje oko sjeveroistočnoga ugla u staroj gradskoj jezgri, s fokusom na mjesto spoja gradskih bedema i na glavna gradska ulazna vrata s dvije oktogonalne kule, ujedno i spremišta za vodu (snimio Miljenko Žabčić)

mišljenju u tom pogledu osobito je znakovito područje oko sjeveroistočnoga ugla toga dijela grada, odnosno područje oko spoja bedema i poglavito dijelovi fortifikacija kojima je razgraničen stariji dio grada od kasnijega istočnog proširenja (sl. 1, 17 i 18). U osnovi je riječ o dijelovima gradskih bedema na položaju sjeverno od glavnih gradskih vrata, tzv. *Porta Caesarea*.³

Pretpostavio je naime da bi upravo na tom usko definiranom prostoru trebalo tražiti najstarije dijelove urbane jezgre Salone. Jedan od važnih argumenata za tu pretpostavku za njega su bili masivni kameni blokovi sačuvani na pojedinim dijelovima gradskih fortifikacija, a to je osobito vidljivo na mjestima razgraničenja najstarijega pretpostavljenog dijela grada od njegovih kasnijih

3 D. Rendić-Miočević 1977, str. 56-57.

Slika 2
Istočno lice salonitanskih fortifikacija sjeverno od *Porta Caesarea* sa sačuvanim ostacima zida iz ranijega vremena, pogled s istoka

Slika 3
Istočno lice salonitanskih fortifikacija južno od *Porta suburbia* sa sačuvanim ostacima zida iz ranijega vremena, pogled s istoka

Slika 4

Pogled sa sjevernog bedema prema Porta Caesarea i na prostor u sjeveroistočnom uglu stare gradske jezgre sa sačuvanim dijelom fortifikacija i izgrađenim gospodarsko-termalnim sadržajima

Slika 5

Pogled na zapadno lice bedema s pridodanim paralelnim zidom i pripadajućim gospodarskim sadržajima sjeverno od Porta Caesarea, pogled sa sjevernoga bedema

proširenja. Veliki kameni blokovi još su, naime, mjestimice očuvani na istočnom licu gradskoga bedema, odnosno na nekim lokacijama sjeverno od *Porta Caesarea* (sl. 2 i 3). Ti dijelovi bedema građeni su karakterističnom tehnikom *opus quadratum*, s bunjastim, razmjerno pravilno klesanim kamenim blokovima: oni međusobno nisu povezani malterom, niti bilo kakvom sličnom vezivnom masom. Zanimljivo je, međutim, da je zapadno lice istoga bedema građeno u drugačijoj tehnici zidanja, s manjim i glatko obrađenim kamenim blokovima povezanim malterom.⁴ U traženju objašnjenja za uočene razlike u tehnici zidanja gradskih bedema nije ostalo nezamijećeno da na njihovim sjevernim dijelovima – a isto se odnosi i na neke novoistražene dijelove – razlike u strukturi pojedinih dijelova bedema nisu nikakva rijetkost. To je moguće objasniti razmjerno čestim popravcima i preinakama postojećih fortifikacija, a osobito izgradnjom fortifikacijskoga sustava, što je uslijedilo tijekom 2. stoljeća. Iz toga je moguće zaključiti da se faze u razvitku grada u znatnoj mjeri ocrtavaju u različitim tehnikama zidanja gradskog fortifikacijskoga sustava.⁵

Navedene okolnosti još su davno potaknule planiranje, a zatim i pokretanje arheoloških iskopavanja na mjestu spoja gradskih fortifikacija, u očekivanju da bi rezultati istraživanja na tom području mogli pridonijeti razjašnjavanju postojećih nepoznanica o pojedinim etapama urbanoga razvitka Salone, nekadašnje metropole provincije Dalmacije (sl. 4 i 5). Njezini urbani korijeni u osnovi su već dugo vremena u žarištu zanimanja istraživača različitih generacija i mnogo truda trebalo je uložiti da bi bili identificirani i na zadovoljavajući način interpretirani ostatci najstarijih dijelova grada, odnosno njegove prvotne jezgre i sukladno tomu mjesta iz kojega se grad postupno širio prema istoku i zapadu. Potrebno je, međutim, imati na umu i činjenicu da navedeni dio urbane jezgre vjerojatno nije jedino mjesto na kojemu se kriju tragovi predrimske i najranije rimske Salone. U novije vrijeme pozornost je, primjerice, bila usmjerena na ranije gotovo nezamijećene ostatke utvđenoga naseobinskog kompleksa na lokalitetu Stipetuša, a osobitu pozornost

privukli su tamošnji grubo obrađeni megalitski kameni blokovi otkriveni na položaju istočno od trase stare ceste Solin – Klis, odnosno na desnoj obali potoka Ilinac (Ilijin potok), koji izvire u Gornjoj Rupotini, u podnožja Kozjaka, a teče prema rijeci Jadro.⁶ Na osnovi položaja lokaliteta – a imajući pritom u vidu navedene megalitske blokove – pretpostavljeno je da bi mogla biti riječ o »ilirskoj Salonici«.⁷ Ako je navedena interpretacija točna, što se čini vrlo plauzibilnim, bilo bi moguće govoriti o dvije, a možda i većem broju sličnih gradinskih utvrđenih naselja, koja su mogla biti dio širega urbanog areala Salone. To može biti znakovito i u kontekstu pojave njezina imena u literarnim izvorima u pluralnom obliku (*Salonae*). Iako su navedeni topografski detalji u ranijoj prošlosti bili nedovoljno poznati, rješenje na takvom tragu pluralnoga oblika imena grada davno je pretpostavio i D. Rendić-Miočević.⁸ Na temelju nalaza megalitskih blokova na lokalitetu Stipetuša Nenad Cambi je pretpostavio mogućnost postojanja dva »grada«: naselje na uzvisini, ono na lokalitetu Stipetuša, po svemu sudeći je »ilirska Salona«, dok bi se drugi »grad« trebao odnositi na područje zapadno od ušća Jadra, odnosno na središnji, najstariji dio Salone, koja je kasnije proširena prema zapadu i istoku.⁹ U novije vrijeme tim se pitanjima detaljnije bavio i Miroslav Katić, koji u sličnom kontekstu tumači sačuvane ostatke na gradini Sutikva, na kojoj je najstarije naselje na tom području: za navedenu gradinu – a na sličan način treba razmišljati i o Klisu – Katić, naime, pretpostavlja da su vjerojatno dio širega sustava disperziranih gradinskih naseobina u širem arealu današnjega Solina.¹⁰ Vjerojatno nije slučajno što je s gradine Sutikva bio dobar pogled na lokalitet Stipetuša, odnosno na pretpostavljenu »ilirsku Salonu«: unatoč međusobnoj udaljenosti, koja približno iznosi 2 km, te su dvije gradinske naseobine vizualno, ali i na druge načine, međusobno dobro komunicirale.¹¹ U opisanim okolnostima nije, prema tomu, teško pretpostaviti što bi mogao biti jedan od razloga pojavljivanja pluralnog oblika imena Salone.¹² U sličnom kontekstu ne treba, također, smetnuti s uma ni često citirani Strabonov podatak o Soloni, koju on naziva delmatskom lukom,¹³ a za topografiju

4 *Ibidem*

5 J. Jeličić-Radonić 2009, str. 14.; Strabon, *Geographica*, 5, 5.

6 M. Katić 2010, str. 11 i d.

7 N. Cambi 1989, str. 37-41.

8 D. Rendić-Miočević 1991, str. 48-49.

9 N. Cambi 1989, str. 37-41.

10 M. Katić 2010, str. 12.

11 M. Katić 2010, str. 12.

12 D. Rendić-Miočević 1991, str. 48-49; M. Katić 2010, str. 12.

13 Strabon, *Geographica*, 5, 5.

Slika 6

Pogled na dio južnoga lica sjevernoga bedema s velikim kamenim blokovima i kasnijim prislonjenim pojačanjima, pogled s jugoistoka

toga kraja i kronološki slijed pojedinih lokaliteta, kao i za različite etape razvitka Salone, važni su i često znakoviti rezultati istraživanja Ivana Marovića,¹⁴ Ivana Šute,¹⁵ zatim Siniše Bilića Dujmušića,¹⁶ kao i niza drugih istraživača. Mnogi od njih iz različitih polazišta i s različitim ciljevima iznosili su zapažanja i zanimljive zaključke i o mogućoj genezi antičke jezgre Salone, a također i o predantičkoj, ilirskoj, ili pak delmatskoj naseobini i u širem smislu o

povijesno-kronološkim i topografskim karakteristikama širega salonitanskog areala. O svemu navedenom potrebno je voditi računa u promišljanjima urbanih korijena Salone: to je, međutim, izdvojena tema i njoj bi, pristupi li joj se na ispravan način, trebalo posvetiti mnogo više vremena i prostora, što nisu cilj i svrha ovoga priloga.

Arheološka istraživanja na području spoja gradskih bedema realizirana su u sklopu nekoliko istraživačkih

14 Usp. I. Marović 1967, str. 5-28.

15 Usp. I. Šuta 2012, str. 7-19.

16 Usp. S. Bilić Dujmušić 2011, str. 143-169. Autor u vrlo polemičnom članku iznosi vrlo zanimljive i najčešće čvrsto utemeljene podatke. Ne mogu, ipak, zaobići njegovu konstataciju u odnosu na mišljenje po kojemu »D. Rendić-Miočević tom naselju nastoji pripisati bedem koji je okruživao tzv. *urbs vetus*, ali je njegovo mišljenje pobio M. Suić, primjećujući da smjer protezanja tog bedema potpuno odgovara limitaciji salonskog agera, po čemu je očividno da njegovu izgradnju treba vezati uz dedukciju kolonije« (sp. djelo, str. 146). D. Rendić-Miočević nije bio prvi, a ni jedini, koji je smatrao da je bedem koji je okruživao *urbs vetus* pripadao najranijoj fazi salonitanskih utvrda, a pojedini argumenti izneseni u novijoj literaturi, koji bi to trebali relativizirati ili čak osporiti, ne čine se dovoljnim razlogom za »pobijanje« drugačijih mišljenja. Po mojemu mišljenju izričaj »pobio« ne čini se adekvatnim i u ovom je slučaju odviše pretenciozan. Prirodno je, naime, što o različitim pitanjima postoje različiti pogledi i legitimno je prihvatiti ili se ne slagati s drugačijim mišljenjima, ali to zahtijeva korektno argumentiranje i izbjegavanje svake isključivosti. Mislim, naime, da su upravo na takvim tragovima navedene autorove opservacije. K tomu, nisam siguran da sam dobro razumio što bi uopće trebalo biti sporno ili dvojbeno u konstataciji o pravcu bedema koji odgovara limitaciji agera i općenito dedukciji kolonije.

Slika 7

Pogled na dio južnoga lica sjevernoga bedema i pravokutnu kulu s otvorom na južnom pročelju, radna fotografija, pogled s juga

kampanja tijekom sedamdesetih godina protekloga stoljeća. Premda istraživanja nisu bila dovedena do završne faze, očekivanja su u velikoj mjeri ipak bila ispunjena. Tijekom iskopavanja otkriveni su brojni nepoznati detalji, koje se ranije moglo samo naslućivati: otklonjene su neke dvojbe, ili su barem aktualizirani pokušaji njihova rješavanja, s dobrom vjerom da će ostvareni rezultati potaknuti nova istraživanja, od kojih se očekuje da će omogućiti preciznije interpretiranje nedovoljno jasnih detalja na tom iznimno zahtjevnom sektoru antičke Salone. U ovom prilogu pokušat ću nakon nekoliko proteklih desetljeća obnoviti sjećanja na rezultate ostvarene tijekom višegodišnjih istraživanja na lokalitetu kolokvijalno nazvanom

»Spoj gradskih bedema«: namjera je bila u ovoj prigodi osvrnuti se i na istraživanja provedena godine 1974. – u tim istraživanjima osobno nisam sudjelovao – ali zbog nedostupne dokumentacije, poglavito dnevnika istraživanja, kao i odgovarajućih ilustrativnih priloga, navedenu namjeru nije bilo moguće ostvariti.¹⁷

Među najzanimljivijim rezultatima arheoloških iskopavanja obavljenim na području spoja gradskih bedema je otkriće pravokutne ugaone kule, evidentirane na mjestu spoja sjevernoga i istočnoga bedema sjeverno od *Porta Caesarea*. Tim otkrićem potvrđen je, naime, sustav gradnje salonitanskoga fortifikacijskog sustava, u kojemu je važno mjesto pripadalo upravo pravokutnim ugaonim

17 Voditelj istraživanja bio je D. Rendić-Miočević, suradnik mu je bio A. Rendić-Miočević iz splitskoga Arheološkog muzeja (ujedno i autor svih ovdje reproduciranih terenskih fotografija), dok je arhitektonsku dokumentaciju izradila dipl. inž. arh. Marina Čemer (Rendić-Miočević). U terenskim kampanjama sudjelovali su i studenti arheologije i povijesti umjetnosti: osim J. Jeličić, M. Matijević, Š. Žižića i V. Sokola povremeno su u istraživanjima sudjelovali I. Žile, I. Pavlović, I. Šimat Banov, J. Belamarić, M. Sveštarov i Z. Homen, kao i B. Prister, K. Falak i N. Jandrić (sl. 19).

Slika 8

Pogled na dio južnoga lica sjevernoga bedema i pravokutnu kulu s otvorom na južnom pročelju, radna fotografija, pogled s jugozapada

kulama. Pokazalo se, također, da je takav ili njemu sličan fortifikacijski sustav u Saloni možda bio u funkciji već u Cezarovo doba, što je važno zbog povezivanja Cezara s mogućom dodjelom statusa kolonije metropoli provincije Dalmacije, premda neki, možda i s više argumenata, to pripisuju Augustu. Činjenica je, međutim, da opisani sustav gradnje salonitanskih fortifikacija nije bio poznat u takvom obliku do završetka istraživanja na spoju bedema i radova na ugaonoj kuli. Čini se da navedeni fortifikacijski sustav nije, također, bio potvrđen ni u ranije obavljenim arheološkim istraživanjima.¹⁸ Ne čini se, stoga, pretjeranim zaključiti da su istraživanja na spoju bedema rezultirala novim zanimljivim spoznajama, a to se osobito odnosi na definiranje strukture i funkcioniranja cjelokupnoga fortifikacijskog sustava, s bedemima kojima su, po svemu

sudeći, u razmjerno ranoj fazi bile pridodane i pravokutne ugaone kule. Ostatci stotinjak gusto raspoređenih četvrtastih kula, kao i mjestimična pojačavanja bedema proširivanjem postojećih gabarita, svjedoče o potrebi popravaka, učvršćivanja i pojačavanja (proširivanja) bedema u trenucima najveće izloženosti opasnostima, odnosno pojačanoga ugrožavanja sigurnosti gradskoga areala.¹⁹ Ustvrdeno je, naime, da na istraženim dijelovima bedemi dosežu širinu od približno 5 m, a prvotnoj konstrukciji, koju karakteriziraju veći kameni blokovi, pridodana su i proširenja građena znatno lošijom tehnikom zidanja, zbog čega je često dolazilo do njihova urušavanja (sl.6). Bedem su karakterizirala dva lica građena različitim tehnikama: povezivali su ih poprečni zidovi, koji su oblikovali »džepove« (komore) s odgovarajućim ispunama, očito u

18 D. Rendić-Miočević 1977, str. 57.

19 S. Piplović 2012, str. 33.

Slika 9

Detalj južnoga pročelja ugaone kule i sjevernoga bedema s položenim vodovodnim kanalom obzidanim kamenim pločama

funkciji pojačanoga učvršćivanja bedema: riječ je, naime o zidovima koji su povezivali vanjsko i unutrašnje lice bedema, a prostor među zidovima bio je ispunjen čvrsto nabijenom zemljom pomiješanom s drobljenim kamenjem (sl. 14-15). Sudeći po visini vanjskoga plašta sjevernoga zida, preciznije njegova ugaonog dijela s jasno vidljivim tragovima nekadašnjih rasteretnih lukova (?), odnosno naknadno zazidanih otvora, kao i na temelju obavljenoga sondiranja terena s vanjske strane sjevernoga bedema, pokazalo se da je u tom sektoru, po svemu sudeći, bedem bio visok približno 7 m, a vjerojatno je bio i viši (sl. 16). Zanimljivo je istaknuti da je u prethodno spominjanoj ugaonoj pravokutnoj kuli i u njezinoj blizini – osim uobičajenoga arheološkog materijala, ulomaka stakla, keramike i sl. – pronađeno i nekoliko kamenih kugli, koje su očito bile namijenjene za katapultiranje. Na tom položaju otkriveni

su i rijetki primjerci oružja, poput željeznog vrška koplja (*pilum*) i dr., što potvrđuje svrhu i način funkcioniranja ugaonih kula, koje su nedvojbeno imale važnu ulogu u cjelokupnom obrambenom sustavu gradskoga područja (sl. 9 i 10).

Osim te ugaone kule vrlo su zanimljivi i nalazi koji su omogućili potpuniji uvid u funkcioniranje dijela saloni-tanskoga vodovodnog sustava, poglavito protoka i daljnje usmjeravanja vode iz vodovodnoga kanala: voda je, naime, upravo s tog mjesta bila distribuirana prema različitim dijelovima grada (sl. 11).²⁰ Sa sjevera je, naime, obzidanim vodovodnim kanalom na bedemu slobodnim padom stizala do užega područja grada. Za protok vode korišten je čvrsto utemeljeni vodovodni kanal pravokutnoga profila, koji je, čini se, mjestimice koristio pilone ugrađene u postojeći fortifikacijski sustav. Po svemu

20 Više o vodovodnom sustavu Salone usp. K. Marasović et al. 2016a, str. 129-154; K. Marasović et al. 2016b, str. 1-11.

Slika 10

Pogled na južno pročelje ugaone kule i na dio sjevernoga bedema s vodovodnim kanalom, pogled s juga (s dijela bedema usmjerenog prema Porta Caesarea)

sudeći, upravo je vodovodni kanal bio razlog što je uklonjen raniji bedem, možda čak onaj koji je možda bio izgrađen već u doba Republike, a na koji bi se trebao odnositi Cezarov opis (*De bello civili*, III, 10). Kanal je mjestimice – to se osobito odnosi na dio bedema koji je sa sjevera bio usmjeren prema gradskim vratima (*Porta Caesarea*) pa do mjesta spajanja sa sjevernim bedemom – sa svih strana bio obzidan nepravilnim kamenim pločama. Sa sjevera je dijelom bedema koji je štiti istočno proširenje grada vodovodni kanal stizao do spoja sa sjevernim gradskim bedemom, a zatim je, premostivši uski koridor što ga je formirao s kasnije izgrađenim zidom paralelnim s bedemom, put dalje nastavljao do reprezentativnih gradskih vrata *Porta Caesarea*. Kanalom je voda najprije stizala do prve (sjeverne) od dviju poligonalnih kula koje su štitile ulaz u najstariji dio grada, isturenih prema njegovu istočnom proširenju. U iskopu na tom dijelu premoštenoga

koridora *in situ* su nađene četiri oštećene amfore poredane u nizu, a jedna je nađena i malo podalje, bliže kuli. Na bedemu je prije poligonalne kule funkcioniralo, čini se, nekoliko spremnika za vodu (*castella aquae*), koje su bile manjega opsega. Na to, primjerice, ukazuju nalazi poput kamene ploče s očuvanim tragovima lijevanoga olova na površini. Zanimljivo je da je vodovodni kanal prolazio pored ugaone kule, odakle je odgovarajućom »premosnicom« izravno s bedema stizao na dio bedema sjeverno od *Porta Caesarea*. Potrebno je, također, istaknuti da je na južnom pročelju kule vrlo dobro očuvan pravokutni otvor (donji dio prozora ili vrata?) (sl.7 i 8). Sukladno tomu moguće pretpostaviti da početkom funkcioniranja vodovodnoga kanala bedem više nije služio isključivo prvotnoj namjeni, odnosno u obrambene svrhe, već je bio prikladnom podlogom vodovodnog kanala, zadovoljavajući uobičajene kriterije potrebne da bi voda mogla

Slika 11

Dio bedema s izgrađenim vodovodnim kanalom, pogled sa sjevera, s dijela bedema južno od *Porta suburbia*

protjecati slobodnim padom. Po rezultatima recentnih istraživanja u blizini manjih gradskih vrata (*Porta suburbia II*) bio je izgrađen vodorazdjelni objekt (*castellum divisorium*), iz kojega je, treba pretpostaviti, olovnim cijevima voda bila distribuirana različitim potrošačima: voda je otuda bila usmjeravana u istočne dijelove grada, odnosno izvan perimetra gradskog areala. Čini se vrlo vjerojatnim da je glavna vodorazdjelna građevina bila na mjestu gdje vodovodni kanal stiže do staroga dijela grada, u blizini sjevernoga zida staroga dijela grada (*Urbs quadrata*).²¹ Zanimljivo je, međutim, da je tijekom istraživanja godine 1972. u zapadnom ogradnom zidu vodovodnoga kanala, u neposrednoj blizini kule, bila otkrivena ogradna kamena ploča nepravilnog trapezastog oblika, s tri pravilno raspoređene perforacije: kroz njih su, po svemu sudeći, bile provučene tri olovne cijevi, od kojih je ostala

sačuvana samo cijev koja je prolazila kroz središnju perforaciju: dvije susjedne perforacije bile su, čini se, namjerno zatvorene, vjerojatno u vrijeme kad je bila smanjena potreba za snabdijevanje vodom nekoga od tamošnjih sektora. Olovnim cijevima voda bila usmjeravana prema željenim destinacijama. Cijev koja je sačuvana pronađena je *in situ* i gotovo je neoštećena, a zanimljivo je da je šira u donjem, nego u gornjem dijelu. Spuštajući se u unutrašnjost staroga dijela grada bila je zaštićena smjesom maltera pomiješanog s pijeskom i sitnim kamenjem. Cijev provučena kroz središnju perforaciju dugačka je oko 2 m, a bila je sastavljena je od dva približno jednako dugačka dijela (sl. 12 i 13).

Sudeći po debelim naslagama kalcifikata poligonalne su kule s obje strane *Porta Caesarea* – osim što su flankirale ulazna vrata u stariji dio grada – u kasnijim su vremenima

21 K. Marasović et al. 2016a, str. 148-149.

Slika 12
Pogled na sondu s olovnom cijevi provučenom kroz perforaciju ogradne ploče vodovodnoga kanala, snimka prije završetka radova u sondi

Slika 13
Pogled na sondu s olovnom cijevi provučenom kroz perforaciju ogradne ploče vodovodnoga kanala, snimka nakon završetka radova u sondi

22 S. Piplović 2012, str. 25.

23 S. Piplović 2012, str. 349.

očito služile kao spremnici za vodu (rezervoari – cisterne, *castella aquae*). Voda je, naime, tekla u smjeru istočnoga ulaza u stari dio grada, prema *Porta Caesarea* te je vodovodnim kanalom najprije stizala do sjeverne poligonalne kule, prenamijenjene za potrebe spremnika za vodu, a vodom je bio opskrbljen i tamošnji nimfej. Duž čitavoga završnog dijela vodovodnoga kanala, kao i uz *Porta Caesarea*, pronađena je velika količina sedre, što je pokazatelj dugotrajnosti protjecanja vode. Tomu u prilog svjedoči i podatak da su nakon skidanja bršljana s vanjskih zidova bedema također evidentirani debeli slojevi kalcifikata, što sugerira protok vode koja se mjestimice prelijevala iz vodovodnoga kanala, ostavljajući za sobom karakteristične naslage kalcifikata. Opisani vodovodni sustav osiguravao je razmjerno dobru opskrbljenost pojedinih dijelova grada pitkom vodom. U istom je kontekstu potrebno istaknuti da se jedan krak vodovodnoga kanala u neposrednoj blizini ugaone kule odvajao i bio je usmjeren prema zapadnim dijelovima grada. Navedeni krak vodovodnoga kanala – barem u istraženim dijelovima bedema – koristio je unutrašnju stranu sjevernoga bedema, kao i postojeću nadzemnu konstrukciju.²² Zbog povremenih urušavanja i čestih prenamjena na istraženom dijelu toga sektora bedema nije sačuvana kamena obloga vodovodnoga kanala, ali je njegov smjer dovoljno prepoznatljiv u čvrsto nabijenoj zemlji pomiješanoj s vodootpornim malterom.

Pozornost, također, zaslužuje i otkriće stambeno-gospodarskoga objekta, zajedno s pripadajućim termalnim sadržajima, locirana u neposrednoj blizini bedema, preciznije u sjeveroistočnom uglu staroga dijela grada (*urbs vetus*). Jedna od otkrivenih prostorija termalnoga kompleksa sa svih je strana bila obložena tubulima (sačuvana su tri reda tubula), a u tragovima je sačuvano i podno popločenje sa šesterokutnim kamenim pločama crvenkastosmeđe i bijele boje te karakterističnim ostacima vodootporne žbuke. Izgrađeni objekt čini se da je bio peristilnoga tipa, a u njegovu sklopu bili su različiti gospodarski sadržaji, uključujući i bunar, što potvrđuje multifunkcionalnost čitava prostora, ali ujedno otežava prepoznavanje i interpretiranje pojedinih sadržaja otkrivenih u sklopu istraženoga kompleksa, s brojnim pripadajućim prostorijama, kojima je najčešće teško sa sigurnošću odrediti stvarnu namjenu.²³

Sabirući rezultate istraživanja na položaju spoja gradskih fortifikacija moguće je zaključiti da su tijekom višegodišnjih radova na tom lokalitetu otkriveni

Slika 14

Sjeverni bedem s poprečnim zidovima između dva lica, s ispunama (»džepovima«) od mješavine zemlje i drobljenoga kamena, pogled sa zapada

Slika 15

Sjeverni bedem s poprečnim zidovima između dva lica, s ispunama (»džepovima«) od mješavine zemlje i drobljenoga kamena, pogled sa zapada, detalj

Slika 16

Sonda uz sjeverno lice sjevernoga bedema, sa sačuvanim tragovima pravilno raspoređenih rasteretnih lukova (?)

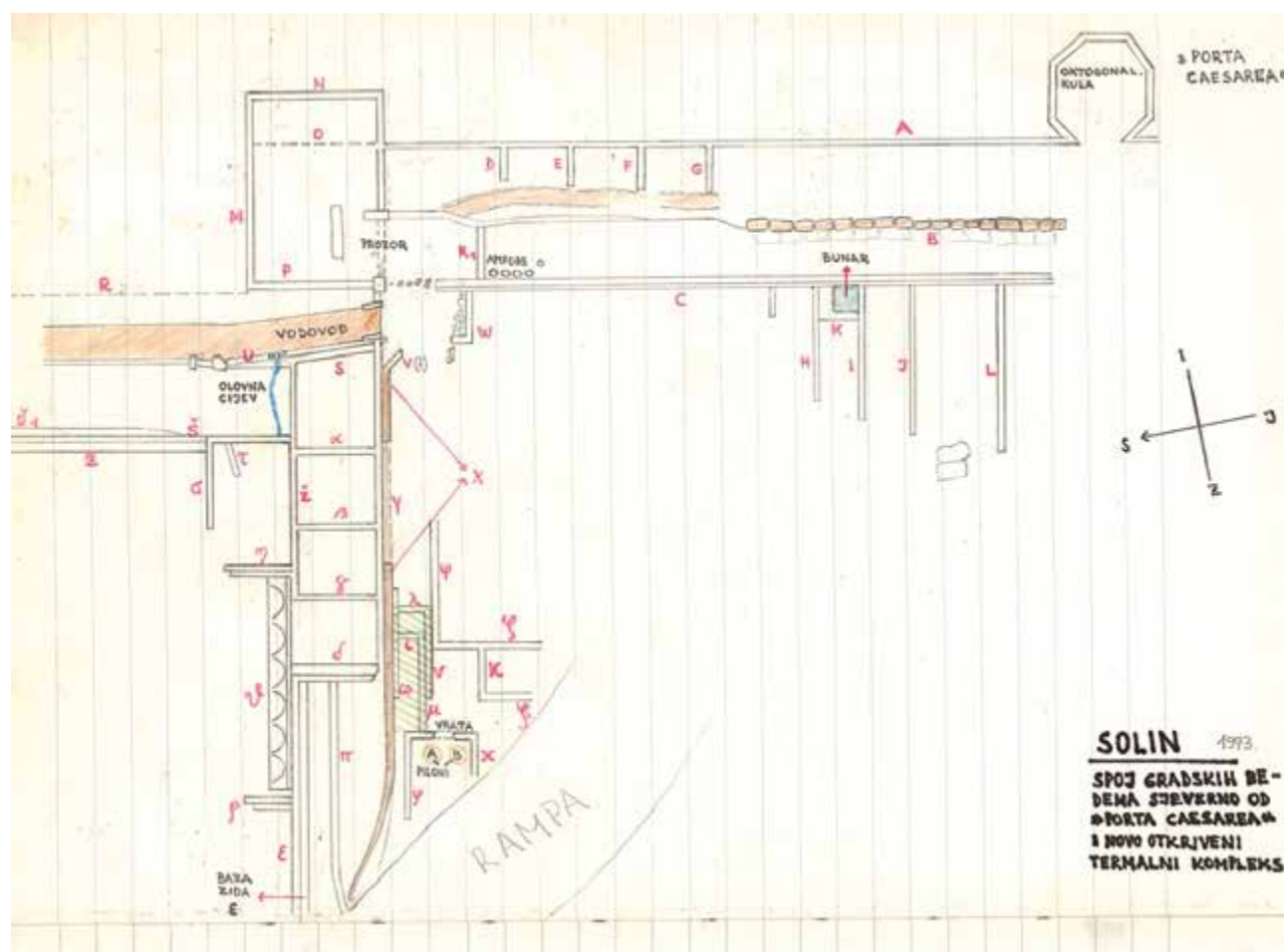
elementi koji su iznimno važni za poznavanje urbanoga razvitka Salone. Unatoč tomu, na mnoga pitanja još nema pravih odgovora: mnogi problemi su, naime, i dalje otvoreni i njihovo rješavanje u budućnosti će zahtijevati dodatna istraživanja i temeljitije analize. To svakako neće biti jednostavno realizirati, budući da su istraživanja na toj osjetljivoj lokaciji u znatnoj mjeri otežana vrlo složenom situacijom na terenu: tijekom mnogih stoljeća i tisućljeća na tom položaju obavljena su, naime, bezbrojna dograđivanja i pregrađivanja, a nisu bila rijetka ni povremena urušavanja terena i prenamjene postojećih sadržaja. U takvim okolnostima teško se bilo snaći između brojnih zidovima koji su presijecali bedem i okolna područja, često slučajno ili namjerno urušeni, djelomice i zbog komunikacije koja je stanovnicima Solina služila i još uvijek služi za silazak s bedema u niže

dijelove unutrašnjosti grada, gdje su parcele na kojima su i danas različiti nasadi.

U zaključku je potrebno naglasiti da su početci istraživanja na tom lokalitetu bili koordinirani s radovima što su krajem šezdesetih i ranih sedamdesetih godina protekloga stoljeća, na nekoliko lokacija širega solinskog areala, bili organizirani u sklopu suradnje Arheološkoga muzeja u Splitu s američkim partnerima, sa Smithsonian Institution sa sjedištem u Washingtonu i s Rutgers University iz New Brunwicka u saveznoj državi New Jersey. Istraživanja o kojima u ovoj prigodi izvješćujem započela su godine 1970., a bila su, nakon jednogodišnje stanke, nastavljena i u 1972. Završetak istraživanja uslijedio je 1973., ali tom prigodom u suradnji između Arheološkoga instituta Sveučilišta u Zagrebu i splitskoga Arheološkog muzeja. Preliminarni rezultati istraživanja za svaku od

tri kampanje – riječ je o 1970., 1972. i 1973. – u sažetom obliku bili su prikazani su u izvješćima tiskanim u svescima nekadašnjega Arheološkog pregleda Jugoslavije.²⁴ Na neke rezultate, temeljene na rezultatima provedenih

istraživanja, kasnije se osvrnuo i Duje Rendić-Miočević,²⁵ a o nekim rezultatima i zaključcima nedavno je bilo riječi i u prilogu autorskoga para Jasna Jeličić-Radonić – Ana Sedlar.²⁶

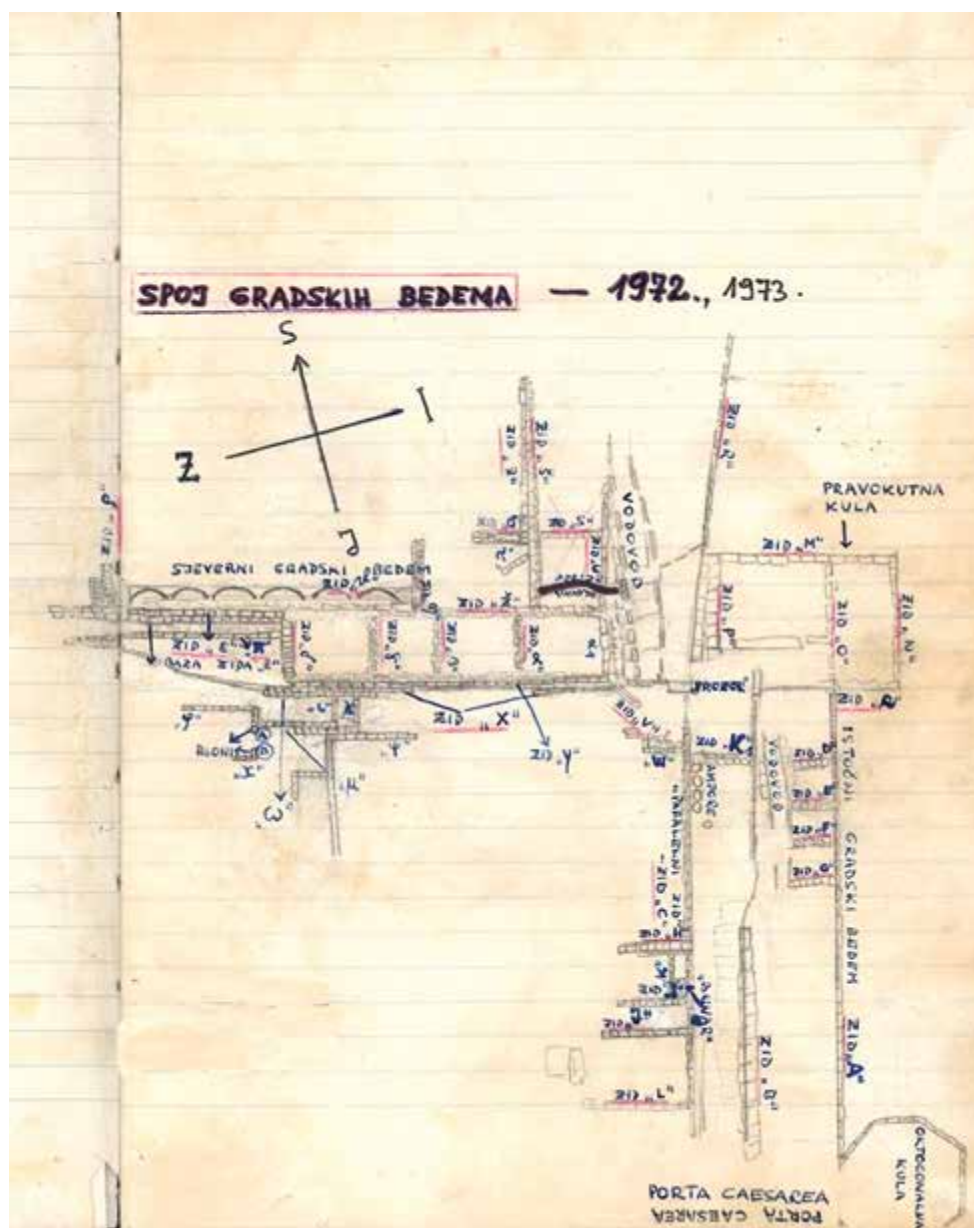
Slika 17

Arhitektonski crtež lokaliteta na spoju gradskih bedema u sjeveroistočnom uglu stare gradske jezgre sjeverno od *Porta Caesarea*, s označenim zidovima istraženih dijelova bedema, ugaone kule, vodovodnoga kanala i gospodarsko-termalnih sadržaja

²⁴ Usp. A. Rendić-Miočević 1970, str. 112-113; 1972, str. 58-61; 1973, str. 56-59.

²⁵ D. Rendić-Miočević 1977.

²⁶ J. Jeličić-Radonić – A. Sedlar 2009.

Slika 18
Radna skica iz dnevnika istraživanja u 1972. i 1973. u sjeveroistočnom uglu stare gradske jezgre, oko spoja gradskih bedema sjeverno od Porta Caesarea, s označenim zidovima dijelova bedema, ugaone kule, vodovodnoga kanala i gospodarsko-termalnih sadržaja

Slika 19

Članovi ekipe koji su sudjelovali u istraživanjima na spoju gradskih bedema, sjeverno od *Porta Caesarea*

Kratice

HAD =Hrvatsko arheološko društvo

VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

Literatura

- S. Bilić Dujmušić 2011 Siniša Bilić Dujmušić, *Kampanja Cecilija Metela i problem dvije Salone*, Diadora 25, Zadar 2011, 143-169.
- N. Cambi 1989 Nenad Cambi, *Ilirska Salona*, Obavijesti HAD-a 21/3, Zagreb 1989, str. 37-41.
- J. Jeličić-Radonić – A. Sedlar 2009 Jasna Jeličić-Radonić – Ana Sedlar, *Topografija antičke Salone (I)*. *Salonitanska Urbs vetus*, Tusculum 2, Solin 2009, 7- 32.
- M. Katić 2010 Miroslav Katić, *Prehistorijske gradine solinskoga i kliškoga područja*, Tusculum 3, Solin 2010, 7-19.

- K. Marasović et al. 2016a Katja Marasović – Snježana Perojević – Jure Margeta – Miroslav Katić – Davor Bojanić, *Istraživanje salonitanskog akvedukta 2014. – 2015.*, VAHD 109, Split 2016, 129-154.
- K. Marasović et al. 2016b Katja Marasović – Snježana Perojević – Jure Margeta – Miroslav Katić – Davor Bojanić, *The Aqueduct of the Roman Town Salona – Croatia*, 4th IWA International Symposium on Water and Wastewater Technologies in Ancient Civilizations, Coimbra 2016, 1-11.
- J. Mardešić 2000 Jagoda Mardešić, *Istočni trakt gradskih zidina Salone*, *Opuscula archaeologica* 23-24/1999-2000, Zagreb 2000, 143-153.
- I. Marović 1967 Ivan Marović, *Prahistorijski nalazi na području Solina*, VAHD LXXII, Split 1967, 5-28.
- S. Piplović 2012 Stanko Piplović, *Karakteristike i problemi urbanističkoga razvitka Salone*, *Tusculum* 5, Solin 2012, 21-45.
- A. Rendić-Miočević 1970 Ante Rendić-Miočević, *Salona. Solin – antički grad. Spoj gradskih bedema sjeverno od Porta Caesarea*, *Arheološki pregled* 12, Beograd 1970, 112-113.
- A. Rendić-Miočević 1972 Ante Rendić-Miočević, *Salona. Solin. Radovi u 1972. godini. Spoj gradskih bedema sjeverno od »Porta Caesarea«*, *Arheološki pregled* 14, Beograd 1972, 58-61.
- A. Rendić-Miočević 1973 Ante Rendić-Miočević, *Salona. Solin. Istraživanja oko sjevernog trakta bedema*, *Arheološki pregled* 15, Beograd 1973, 56-59.
- D. Rendić-Miočević 1977 Duje Rendić-Miočević, *Antička Salona (Salonae) – povijesno urbanistički i spomenički fenomen (S.O.S. za baštinu)*, *Arhitektura* 160-161, Zagreb 1977, 54-69 (= N. Cambi (ur.), *Dalmatia christiana. Opera omnia*, Zagreb – Split 2011, 329- 365).
- D. Rendić-Miočević 1980 Duje Rendić-Miočević, *Iz ranije salonitanske graditeljske tradicije*, *Materijali, tehnike strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb 1980, 91-99.
- D. Rendić-Miočević 1983 Duje Rendić-Miočević, *Salona »Quadrata«. Salonitanski oppidum (Caes. b. C. III, 9) u svjetlu novih istraživanja*, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 49, Zagreb 1983, str. 529-545 (= N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split 1991, 47-63).
- I. Šuta 2012 Ivan Šuta, *Topografija kasnorepublikanske Salone u kontekstu novih nalaza iz Bencunuša*, *Tusculum* 5, Solin 2012, 7-19.

Summary

Ante Rendić-Miočević

Archaeological Excavations at the City Bulwark Connecting Point North of the *Porta Caesarea* in Solin (1970 – 1973)

Key words: archaeological excavations, fortifications, bulwark, Salona, tower, water supply canal, *Porta Caesarea*, lead pipe, industrial facilities

During the archaeological excavations at the city bulwark connecting point north of the monumental city gate, *Porta Caesarea*, performed in 1970, 1972 and 1973, discovered were numerous details that had not been sufficiently known before, especially about parts of the Salonitan fortification system, functioning of the water supply system etc. The excavations were to provide answers to other questions as well, such as reliability of the genesis of the Salona's earliest urban core, the part of the city considered by many researchers to be the oldest part within the city area. The excavations produced interesting results, especially in the context of separation of particular stages of building of the city fortifications and recognising the facilities that made important factors in the lives of inhabitants of this part of Salona, the metropolis of the province of Dalmatia. Among significant discoveries – besides the details related to the wall building technique with two faces of stone blocks connected with transversal walls that are strengthening them, forming the »pockets« (chambers) filled with compressed earth mixed with smaller stones – most certainly is the corner quadrangle tower. At its southern facade preserved are lower parts of windows or doors, and in the vicinity discovered are also corresponding examples of weapons, catapult stone balls, iron spear tips, etc., clearly demonstrating its primary, defensive, function. Discovering the tower enables a more complex analysis of the fortification system concept, not only at this place, but in other parts of Salona as well. Besides the parts of the bulwarks that may have remained from the bulwarks erected as early as in the Republican period, discovered at some places long time ago, discovered are also new parts of the bulwarks built by the same technique (*opus quadratum*), that also may be supposed to have belonged to earlier stages of their construction. Another important result of the excavations is the discovery of the water supply system, that is, the canals that follow the bulwark route from north to south, lined with stone slabs made of the local lime stone: the water supply canal is best visible near the opening in the tower, bridging the narrow corridor and continuing along the bulwark that is running to the *Porta Caesarea*, its northern and on to the southern polygonal tower: they protected the city gate and the entrance into the oldest part of the city, but also made water tanks (*castella aquae*). The long period of running of water through the canal is visible from the large quantity of tufa in these parts of the water canal and at the bulwark. It is also interesting that in the final part of the water canal, at the part of the bulwark by the opening in the tower, there is an enclosing stone slab perforated with three round openings: through the central opening passed is a lead pipe, preserved around 2 m in length, whereas in the other two perforations there are no pipes. It is justified to assume that lead pipes distributed water to the users in various parts of the city: one branch was directed west, and it seems that through the preserved pipe water was provided to the oldest part of the city, the *thermae* and the industrial facilities built in the area west of the *Porta Caesarea*.

Translated: Radovan Kečkemet

